

NOOT:

Deze pdf bevat de literatuurlijst van dit boek.
Copyright: Angela Stoof & Uitgeverij Zilt
Pdf is gedownload van: www.boek-perspectief.nl

ANGELA STOOF

PERSPECTIEF

Hoop houden en verschil maken
in een wereld vol verandering

zilt

Perspectief
Hoop houden en verschil maken in een wereld vol verandering
Angela Stoof

ISBN 978 94 93198 55 5
ISBN e-book 978 94 93198 56 2
NUR 740

1^e druk 2024

Tekst © Angela Stoof
Omslagontwerp © Sanne Boekel
Opmaak binnenwerk: Gewoon Geertje
Auteursfoto © Bart van Dieken
Foto's en illustraties binnenwerk: zie overzicht achter in boek
Tekstredactie: Janet Pronk-Dekker

© 2024 Uitgeverij Zilt

Alle rechten voorbehouden.

Al het mogelijke werd gedaan om de informatie in dit boek zo juist en actueel te maken als kan. Auteur of uitgever kunnen niet verantwoordelijk gesteld worden voor mogelijke nadelen die lezers door eventuele onvolkomenheden in het boek zouden ondervinden.

www.uitgeverijzilt.nl
www.angelastoof.nl
www.boek-perspectief.nl

NOTEN EN BRONNEN

De systematiek van de lijst met noten en bronnen is als volgt.

In elk hoofdstuk is de eerste referentie naar een boek of artikel volledig, ook wanneer dezelfde bron in een vorig hoofdstuk al aan bod is gekomen. Tweede en latere verwijzingen naar dezelfde bron worden kort aangeduid, bijvoorbeeld: Tree, 2023.

Bij specifieke verwijzingen naar een paginanummer staat er altijd 'p.' voor. Overige paginanummers (bijvoorbeeld 92-105, zonder p.-aanduiding,) geven de begin- en eindpagina aan van een bijdrage in een tijdschrift of boek.

De volledige literatuurlijst, inclusief hyperlinks, is te downloaden via www.boek-perspectief.nl.

Moraal

- 1 Het citaat van Nowaten komt uit de bekroonde documentaire *Down to earth* (2016). Deze is online te bekijken: <https://www.youtube.com/watch?v=Fl-TODxalaki>

Noten en bronnen bij hoofdstuk 1: *Opstaan voor een mooiere wereld*

- 2 Rotmans, J., & Verheijden, M. (2021). *Omarm de chaos*. Amsterdam: De Geus. p. 10.
- 3 Macy, J., & Johnstone, C. (2023). *Actieve hoop: Hoe de chaos onder ogen zien met onvermoede veerkracht en creativiteit*. Waarbeke: Waarbeke. p. 18.
- 4 Macy & Johnstone, 2023, p. 51.
- 5 Porcelijn, B. (2021). *Het happy 2050 scenario: Alles wat je kunt doen voor een gelukkige wereld*. Amsterdam: Volt. p. 7.
- 6 Nullens, P. (2021). *Hoop als kunst van verantwoord leiderschap*. Antwerpen / Apeldoorn: Garant. p. 24-25 en achterflap.
- 7 SIRE. (2024). *Vind je lichtpuntje en durf te hopen*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://lichtpuntje.sire.nl>
- 8 De recente tijd op de Doomsday Clock is hier te vinden: <https://thebulletin.org/doomsday-clock/>
- 9 NOS Nieuws. (2022, 26 januari). Wonen, stikstof, asiel en klimaat: de crises stapelen zich op. NOS. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://nos.nl/artikel/2434192-wonen-stikstof-asiel-en-klimaat-de-crisis-stapelen-zich-op>
- 10 *Moral distress en moral injury* worden o.a. besproken in dit onderzoek van de British Medical Association (BMA): BMA. (2021). *Moral distress and moral injury: Recognising and tackling it for UK doctors*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://www.bma.org.uk/media/4209/bma-moral-distress-injury-survey-report-june-2021.pdf>

- 11 Mijn observaties van de inhoudelijke, emotionele en morele vragen bij bestuurders en toezichthouders zijn onder meer gebaseerd op de presentatie van het rapport *Ongemak in de boardroom*, op 14 april 2023 op de Nyenrode Business Universiteit. Zie ook: MVO Nederland. (2023). *Ongemak in de boardroom: 7 good practices*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://www.mvonederland.nl/ongemak-in-de-boardroom-7-good-practices>
- 12 ‘Morele domheid voorkomen’ is 1 van de 7 good practices in het rapport van MVO Nederland (2023).
- 13 Motivaction. (9 december 2021). *Ruime meerderheid jongeren bezorgd over klimaat en leefomgeving*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://www.motivaction.nl/actualiteiten/nieuwsberichten/ruime-meerderheid-jongeren-bezorgd-over-klimaat-en-leefomgeving>
- 14 Trimbos-instituut. (1 december 2022a). *Sterke toename psychische aandoeningen bij volwassenen*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://www.trimbos.nl/actueel/nieuws/sterke-toename-psychische-aandoeningen-bij-volwassenen/>
- 15 Trimbos-instituut. (1 december 2022b). *Trends naar demografie*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://cijfers.trimbos.nl/nemesis/nemesis-trends/trends-demografie/>
- 16 Trimbos-instituut, 1 december 2022a.
- 17 De uitspraak van jongeren is afkomstig van: Klomp, K. (2023). *Ik zit in een bijzondere, bitterzoete periode in mijn werk-leven*. LinkedIn. https://www.linkedin.com/feed/update/urn:li:activity:7130485164819783680?updateEntity-Urn=urn%3Ali%3Afs_feedUpdate%3A%28V2%2Curn%3Ali%3Aactivity%3A7130485164819783680%29
- 18 Bandura, A. (2001). Social cognitive theory: An agentic perspective. *Annual Review of Psychology*, 52, 1-26. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.1>
- 19 NPO1. (18 februari 2023). *Klimaatactivisten steeds vaker getroffen door burn-out en depressie*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://www.nporadio1.nl/fragmenten/nieuwsweekend/1b4e42bc-b673-42bf-8c53-eeeb1859ebe8/2023-02-18-klimaatactivisten-steeeds-vaker-getroffen-door-burn-out-en-depressie>
- 20 Nieuwsuur. (20 maart 2023). *Agrarische organisaties komen met hulp voor boeren in geestelijke nood*. NOS. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2468154-agrarische-organisaties-komen-met-hulp-voor-boeren-in-geestelijke-nood>
- 21 Greenpeace. (2022). *Wie zijn de grootste stikstofvervuilers?* Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://www.greenpeace.org/nl/natuur/51858/wie-zijn-de-200-grootste-stikstofvervuilers/>
- 22 Watzlawick, P., Helmick Beavin, J., & Jackson, D. D. (1970). *De pragmatische aspecten van de menselijke communicatie*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- 23 Spanjersberg, M. (2022). *Tussentaal*. Utrecht: IJzer. p. 111.
- 24 Arendt, H. (2017). *De menselijke conditie*. Amsterdam: Boom.
- 25 Hermsen, J. J. (2014). *Kairos: Een nieuwe bevlogenheid*. Amsterdam: Arbeiderspers. p. 32.
- 26 Arendt ontleende het begrip *initium* aan de kerkvader Augustinus. In zijn scheppingsleer stelde hij dat de mens in de tijd is geschapen als een begin, een initium. De mens is een beginner, en daarom kunnen mensen initiatieven nemen en vrij zijn. Bron: Verhoeven, M. (2003). *Boreling en beginner: Nataliteit bij Hannah Arendt*. Zoetermeer: Boekencentrum.

- 27 Hermsen, 2014, p. 37.
- 28 Spanjersberg, 2022, p. 92.
- 29 Böszörményi-Nagy, I., & Krasner, B. R. (1994). *Tussen geven en nemen*. Haarlem: De Toorts. p. 478.
- 30 Glaudemans, M. (2020). 'Mutual causality': Joanna Macy als tijdloze held. *M&O*, 74 (5/6), 32-43. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van https://iserruimte.org/mez/ruimte/uploads/2020/12/MO_05-06_2020_pp_32-43.pdf
- 31 Spanjersberg, 2022, p. 96-97.
- 32 De uitdrukking *swallowing the porcupine* wordt hier genoemd: Klomp, K. (2023). *De motor van Betekeniseconomie*. LinkedIn. https://www.linkedin.com/posts/kees-klomp-5029b54_de-motor-van-betekeniseconomie-zijn-mensen-activity-6970980662740738048-v1aj?utm_source=share&utm_medium=member_ios
- 33 Klimatologische *tipping points* worden beschreven in: McKay, D. et al. (2022). Exceeding 1.5°C global warming could trigger multiple climate tipping points. *Science*, 377 (6611). <https://doi.org/10.1126/science.abn7950>
- 34 De term *solastalgia* komt uit: Albrecht, G. A. (2019). *New words for a new world*. Ithaca/London: Cornell University Press.

Noten en bronnen bij hoofdstuk 2: *Verbanden leren zien*

- 35 De Klimaatcoalitie. (2023). *Mars voor klimaat en rechtvaardigheid*. Geraadpleegd op 19 november 2023, van <https://klimaatcoalitie.org/klimaatmars>
- 36 NOS Nieuws. (2023, 13 november). Klimaatdemonstratie in Amsterdam grootste ooit in Nederland, opstootje op podium. NOS. <https://nos.nl/collectie/13871/artikel/2497565-klimaatdemonstratie-in-amsterdam-grootste-ooit-in-nederland-opstootje-op-podium>
- 37 De Speld. (13 november 2023). *Weinig steun voor de twee-klimaatbewegingen-oplossing*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://speld.nl/2023/11/13/weinig-steun-voor-de-twee-klimaatbewegingen-oplossing/>
- 38 De parabel over de blinden en de olifant wordt onder meer beschreven in: De Vries, M. (z.d.). *Inleiding van 'De Hele Olifant in Beeld'*. Marja de Vries. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <http://marjadevries.nl/deheleolifantinbeeld/inleiding.php>
- 39 Trimbos-instituut. (10 november 2022). *Nieuw onderzoek naar prestatiedruk bij studenten*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://www.trimbos.nl/actueel/nieuws/nieuw-onderzoek-naar-prestatiedruk-bij-studenten/>
- 40 Dopmeijer, J. (et al.). (2023). *Harder Better Faster Stronger? Een onderzoek naar risicofactoren en oplossingen voor prestatie druk en stress van studenten in het hbo en wo*. Utrecht: Trimbos-instituut. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://www.trimbos.nl/aanbod/webwinkel/af2084-harder-better-faster-stronger/>
- 41 Dopmeijer et al., 2023, p. 23.
- 42 Dopmeijer et al., 2023, p. 24.
- 43 Trimbos-instituut. (14 juni 2023). *Studenten noemen opstapeling van onzekerheden als bron voor prestatiedruk*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://www.trimbos.nl/actueel/nieuws/studenten-noemen-opstapeling-van-onzekerheden-als-bron-voor-prestatiedruk/>
- 44 Van der Tas, W. (2022a). *Misbaar: Onderzoeksdocument afstudeerproject 2022*. Rotterdam: Willem de Kooning Academie. p. 2.

- 45 Van der Tas, W. (2022b). *Misbaar*. Pamflet bij de video-installatie van Willemijn van der Tas.
- 46 Van der Tas, 2022a, p. 6.
- 47 NOS Nieuwsuur. (6 oktober 2023). De ‘verwende sneeuwvlokjes’ van Generatie Z zoeken hun weg op de arbeidsmarkt. NOS. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2493135-de-verwende-sneeuwvlokjes-van-generatie-z-zoeken-hun-weg-op-de-arbeidsmarkt>
- 48 De oproep om als jongere en jongvolwassene je stem te laten horen, vinden we bijvoorbeeld bij de Europese Unie, onder het motto: *Young people can make the world a better place*. Zie: Europese Unie. (2022). *Europees Jaar van de Jeugd 2022*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van https://youth.europa.eu/year-of-youth_nl
- 49 Van der Tas, 2022a, p. 17.
- 50 Van der Tas, 2022b.
- 51 Van der Tas, W. (2022c). *Misbaar | Missable*. Willemijn van der Tas. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://willemijnvandertas.com/misbaar/>
- 52 Van der Tas, 2022c.
- 53 Van der Tas, 2022a, p. 14.
- 54 Swierstra, T., & Tonkens, E. (2008). *De beste de baas? Verdienste, respect en solidariteit in een meritocratie*. Amsterdam: Amsterdam University Press. p. 12, 22 en 26.
- 55 Swierstra & Tonkens, 2008, p. 15-16.
- 56 Swierstra & Tonkens, 2008, p. 21.
- 57 Han, B.-C. (2015). *Psychopolitiek: Neoliberalisme en de nieuwe machtstechnieken*. Amsterdam: Van Gennep. p. 14.
- 58 HUMO. (2019, 30 december). *Dirk De Wachter & Paul Verhaeghe: ‘Het normale leven is waanzin geworden, maar we merken het niet eens’*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://www.humo.be/nieuws/dirk-de-wachter-paul-verhaeghe-het-normale-leven-is-waanzin-geworden-maar-we-merken-het-niet-eens~bfc56d16/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>
- 59 Luxemburg, R. (1951). *The accumulation of capital*. New York: Routledge & Kegan Paul.
- 60 Quené, M. (2018). *Voorbij de managementmaatschappij: De invloed van management op werk, democratie en vrijheid*. Rotterdam: Lemniscaat. p. 132-133.
- 61 Quené, 2018, p. 137.
- 62 Quené, 2018, p. 162.
- 63 Quené, 2018, p. 166-167.
- 64 NOS Nieuws. (8 maart 2023). Pleidooi in Tweede Kamer voor. Minder groei: ‘Kapitalistische systeem werkt niet’. NOS. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://nos.nl/artikel/2466698-pleidooi-in-tweede-kamer-voor-minder-groei-kapitalistische-systeem-werkt-niet>
- 65 Horgan, A. (2021). *Lost in work: Escaping capitalism*. London: Pluto. Het voorbeeld van de Londense metro wordt beschreven op p. 64.
- 66 Horgan, 2021, p. 64 en 35.
- 67 MVO Nederland. (z.d.). *Wat is de CRSD-richtlijn en hoe ga je ermee aan de slag?* Geraadpleegd op 11 oktober 2023, van <https://www.mvonderland.nl/wat-is-de-csr-d-wet-en-hoe-ga-je-ermee-aan-de-slag/>

- 68 Collignon, R. (2022, 28 juni). *Ik wil geen praktijkhoudend huisarts meer zijn, want ik voel me een marionet van de zorgverzekeraar*. Volkskrant. Geraadpleegd op 30 juni 2022, van <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/ik-wil-geen-praktijkhoudend-huisarts-meer-zijn-want-voel-me-de-marionet-van-de-zorg-verzekeraar~b52dcfa5/>
- 69 *Moral distress en moral injury* worden o.a. besproken in dit onderzoek van de British Medical Association (BMA): BMA. (2021). *Moral distress and moral injury: Recognising and tackling it for UK doctors*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://www.bma.org.uk/media/4209/bma-moral-distress-injury-survey-report-june-2021.pdf>
- 70 Berger, L. (2022). *Zorg: Een betere kijk op de mens*. Amsterdam: De Correspondent. p. 104-105.
- 71 Gooren, M. G., & De Koning, M. (2020). *Hart voor de dokter: Met zelfcompassie aan het werk*. Amsterdam: Warden. p. 28-31.
- 72 VvAA. (2022). *Quickscan Bezieling 2022: Mentale energie zorgprofessionals gedaald*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van https://www.vvaa.nl/nieuws-en-kennis/nieuws-en-artikelen/resultaten-bezielingsonderzoek?utm_source=linkedin&utm_medium=social
- 73 Reinhart, E. (5 februari 2023). Doctor's aren't burned out from overwork. We're demoralized by our health system. *The New York Times*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://www.nytimes.com/2023/02/05/opinion/doctors-universal-health-care.html>
- 74 TNO. (2023). *Factsheet Werkstress 2023*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://www.monitorarbeid.tno.nl/nl-nl/publicaties/factsheet-week-van-de-werkstress-2023/>
- 75 Leclaire, A. (2019). *Minder moeten, meer leven: Hoe je ontploetert in drukke tijden*. Amsterdam: Ambo/Anthos. p. 101.
- 76 McKinsey Health Institute. (2022). *Addressing employee burnout: Are you solving the right problem?* Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://www.mckinsey.com/mhi/our-insights/addressing-employee-burnout-are-you-solving-the-right-problem>
- 77 Han, 2015, p. 37.
- 78 Han, 2015, p. 22.
- 79 Zie ook: Verhaeghe, P. (2012). *Identiteit*. Amsterdam: De bezige bij.
- 80 De cijfers over het aantal vrouwen dat met hun werkgever in gesprek gaat over overgangsklachten of menstruatieproblemen zijn afkomstig van: WomenInc. (z.d.). *Werk*. Geraadpleegd op 7 maart 2023, van <https://www.womeninc.nl/themes/werk>
- 81 Peters, A. (2004). *Dochters van de maan: De menstruatie in mythen en moderne maatschappij*. Haarlem: Altamira-Becht. p. 21.
- 82 Peters, 2004, p. 20.
- 83 NOS Nieuws. (2023, 16 februari). Spanje verruimt transgenderrechten en voert betaald menstruatieverlof in. NOS. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://nos.nl/artikel/2464077-spanje-verruimt-transgenderrechten-en-voert-betaald-menstruatieverlof-in>
- 84 NOS Sport. (29 december 2022). Menstruatieklachten bij topsporters 'taboe en hiaat in medische kennis'. NOS. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://nos.nl/artikel/2458056-menstruatieklachten-bij-topsporters-taboe-en-hiaat-in-medische-kennis>

- 85 NOS Nieuws. (9 december 2023). Vakbond pleit voor menopausebeleid op de werkvloer, 'taboe moet weg'. NOS. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://nos.nl/artikel/2500917-vakbond-pleit-voor-menopausebeleid-op-de-werkvloer-taboe-moet-weg>
- 86 Baumeister, R. F. (2012). Need-to-belong theory. In P. A. M. Van Lange et al. (Eds.), *Handbook of theories of social psychology* (121-140). Thousand Oaks: Sage.
- 87 Het filmpje over *quiet quitting* is te bekijken via: Schreurs, D. (2023). *Dankzij de geweldige column van Japke-d. Bouma*. LinkedIn. Geraadpleegd op 12 maart 2023, van https://www.linkedin.com/posts/dani%C3%ABlleschreurs_quiet-quitting-generatiez-genz-activity-6980138948589207553-yExr?utm_source=share&utm_medium=member_desktop
- 88 Wikipedia. (2024, 2 april). *Modern Times*. Geraadpleegd op 9 april 2024, van [https://en.wikipedia.org/wiki/Modern_Times_\(film\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Modern_Times_(film))
- 89 Psychologen Nederland. (z.d.). *Bore-out*. Geraadpleegd op 10 maart 2023, van <https://www.psynd.nl/bore-out/>
- 90 Horgan, 2021, p. 72.
- 91 Quené, 2018, p. 77.
- 92 Bussemaker, J. (2021). *Ministerie van Verbeelding: Idealen en de politieke praktijk*. Amsterdam: Balans. p. 51.
- 93 Bussemaker, 2021, p. 76.
- 94 Bussemaker, 2021, p. 57.
- 95 Bussemaker, 2021, p. 61, 75 en 76.
- 96 Mertens, F., & Blommestijn, H. (2009). *Anders kijken naar werk: Werk als leer-schoon voor het leven*. Kampen: Ten Have. p. 13-14.
- 97 De ervaring van dood zijn in een werksituatie wordt beschreven in: Sölle, D. (1976). *De heenreis: Gedachten over religieuze ervaring*. Baarn: Bosch & Keuning.
- 98 Grün, A. (2006). *Innerlijke kracht: Positieve energie aanboren en uitputting voorkomen*. Kampen: Ten Have.
- 99 Grün, 2006, p. 63-64. Het oorspronkelijke citaat is van Verena Kast.
- 100 Grün, 2006, p. 15-45.
- 101 Biesta, G. (2022). *Wereldgericht onderwijs: Een visie voor vandaag*. Culemborg: Phronese. p. 10-26.
- 102 Heijne, S., & Noten, H. (2022). *Fantoomgroei*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas. p. 9.
- 103 Piketty, T. (2014). *Kapitaal in de 21ste eeuw*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- 104 Dier&Recht. (z.d.). *Stoppen met zuivel*. Geraadpleegd op 30 maart 2023, van <https://www.dierenrecht.nl/stoppen-met-zuivel>
- 105 Pees, R. (2022, 24 november). *Succes: Dier&Recht wint bodemprocedure tegen Agractie over zuivelposter!* Dier&Recht. Geraadpleegd op 30 maart 2023, van <https://www.dierenrecht.nl/nieuwsartikelen/succes-dierrecht-wint-bodem-procedure-tegen-agractie-over-zuivelposter>
- 106 Dier&Recht, z.d.
- 107 WUR. (2020). *Update Ongeriefanalyse: Voorlopige deelrapportage onderdeel melkvee*. Wageningen: WUR. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://www.wur.nl/nl/show/Update-Ongeriefanalyse-onderdeel-Melkvee-2020.htm>. p. 4.
- 108 Bregman, R. (2022, 4 januari). *Zuivel is ernstig dierenleed. Van de rechter mag je dat niet zeggen, maar sue me*. *De Correspondent*. Geraadpleegd op 1 maart

- 2024, van <https://decorrespondent.nl/13040/zuivel-is-ernstig-dierenleed-van-de-rechter-mag-je-dat-niet-zeggen-maar-sue-me/1228474810640-36e3e7a9>
- 109 Het interview met Herman Kok wordt uitgebreid besproken in: Ouwehand, E. (2021). *Dieren kunnen de pest krijgen: En dan?* Uitgeverij M.L. Thieme. p. 87-89.
- 110 Ouwehand, 2021, p. 88-89.
- 111 Szalai, D. (2021). Wanneer een algoritme bepaalt welke koeien zich voortplanten. *De Correspondent*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://decorrespondent.nl/12287/wanneer-een-algoritme-bepaalt-welke-koeien-zich-voortplanten/1157536042817-c71f8635>
- 112 Ouwehand, 2021, p. 21.
- 113 De cijfers over het aantal dieren in de intensieve veehouderij zijn gebaseerd op: RIVM. (z.d.). *Veehouderij in Nederland*. Geraadpleegd op 16 februari 2023, van: <https://www.rivm.nl/ggd-richtlijn-mmk-veehouderij/veehouderij-nederland>
- 114 Ouwehand, 2021, p. 94.
- 115 Ouwehand, 2021.
- 116 Attenborough, D. (2020). *Een leven op onze planeet*. Amsterdam: Luitingh-Sijthoff.
- 117 Attenborough, 2020, p. 108.
- 118 Attenborough, 2020, p. 108-109.
- 119 Rockström, J. et al. (2009). A safe operating space for humanity. *Nature*, 461, 472-475. <https://doi.org/10.1038/461472a>
- 120 Stockholm Resilience Centre. (z.d.). *Planetary boundaries*. Geraadpleegd op 29 februari 2024, van <https://www.stockholmresilience.org/research/planetary-boundaries.html>
- 121 McKay, D. et al. (2022). Exceeding 1.5°C global warming could trigger multiple climate tipping points. *Science*, 377 (6611). <https://doi.org/10.1126/science.abn7950>
- 122 Rockström et al., 2009, 472-273.
- 123 Raworth, K. (2017). *What on earth is the Doughnut? The doughnut of social and planetary boundaries (2017)*. Kate Raworth. Geraadpleegd op 13 maart 2023, van <https://www.kateraworth.com/doughnut/>
- 124 United Nations. (2015). *The Paris Agreement*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement>
- 125 Denton, F. et al. (2022). Accelerating the transition in the context of sustainable development. In IPCC, *Climate change 2022 (1727-1790)*. p. 1770. <https://doi.org/10.1017/9781009157926.019>
- 126 United Nations. (2015). *The 17 goals*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://sdgs.un.org/goals>
- 127 Zie bijvoorbeeld: Urgenda. (z.d.). *Over Urgenda*. Geraadpleegd op 20 november 2023, van <https://www.urgenda.nl/over-urgenda/missie-en-werkwijze/>
- 128 De aanklachten tegen fossiele bedrijven worden bijvoorbeeld besproken door de Nederlandse advocate Bénédicte Ficq. BNR. (2024). *De strijd van Bénédicte Ficq tegen grote vervuilers*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://www.bnr.nl/podcast/duurzaam/10540764/de-strijd-van-benedicte-ficq-tegen-grote-vervuilers>
- 129 Den Outer, J. (2023). *Rechten voor de natuur*. Rotterdam: Lemniscaat.
- 130 Den Outer, 2023, p. 18.
- 131 De stelling: ‘Rechten voor de natuur is de snelst groeiende juridische beweging van de 21^e eeuw’ is van: Den Outer, J. (2024, 25 februari). *Met de enorme groeisput*

- die #RightsofNature doormaakt, is het niet heel gek dat er ook weerstand komt. LinkedIn. https://www.linkedin.com/posts/jessica-den-outer_uk-government-can-never-accept-idea-nature-activity-7166704831066271745-9IOd?utm_source=share&utm_medium=member_ios
- 132 Philippens, J. (2023, 9 november 2023). Landelijke primeur Eijsden-Margraten: natuur krijgt een voogd. *De Limburger*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van https://www.limburger.nl/cnt/dmf20231109_97537451
- 133 Denton et al, 2022, p. 1770.
- 134 Denton et al, 2022, p. 1766 en 1771.
- 135 Weber, E. U. (2015). What shapes perceptions of climate change? New research since 2010. *WIREs*, 7(1), 125-134. <https://doi.org/10.1002/wcc.41>
- 136 Ben je een bezorgde burger en wil je wetenschappelijke discussies volgen? Zoek dan niet naar wetenschappelijke artikelen via de gewone zoekmachines op internet, maar gebruik Google Scholar: <https://scholar.google.com>. Veel wetenschappelijke artikelen zijn *open access*, dus vrij te lezen.
- 137 Nixon, R. (2011). *Slow violence and the environmentalism of the poor*. Cambridge, MA: Harvard university press.
- 138 NIP. (z.d.) *NIP Expertgroep Klimaat- en gedragsverandering*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://psynip.nl/secties/sectie-sociale-economische-psychologie/nip-expertgroep-klimaat-en-gedragsverandering/>
- 139 Hogeschool van Amsterdam. (z.d.). *Master Klimaatpsychologie- en gedrag*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://www.hva.nl/opleidingen/master-klimaatpsychologie-en-gedrag>
- 140 Renes, R. J. (2021). *De klimaatspagaat: Over de psychologische uitdagingen van duurzaam gedrag*. Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam.
- 141 Zie bijvoorbeeld: De Voetafdruk. (z.d.). *Over de voetafdruk*. Geraadpleegd op 21 november 2023, van <https://voetafdruk nederland.nl/over-de-voetafdruk/>
- 142 Pocas Robeiro, A. S. (2023). *Consumption: The elephant in the room: Understanding, changing and reducing consumption for sustainability*. Utrecht: Utrecht University. Het citaat komt uit het abstract. <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/427027>.
- 143 Han, 2015, p. 17.
- 144 RVS. (2021). *Machtige mensbeelden: Kiezen voor menswaardig bestaan*. Den Haag: Raad voor Volksgezondheid en Samenleving. p. 13. <https://www.raadrvs.nl/documenten/publicaties/2021/12/13/mensbeelden>
- 145 De voorbeelden van technologische innovaties zijn afkomstig van:
- WUR. (2018). *Duurzame kleding gemaakt van schimmels*. <https://www.wur.nl/nieuws/duurzame-kleding-gemaakt-van-schimmels.htm>
  - Krick, K. (2023). *10 biobased bouwmaterialen en hun toepassingen*. <https://www.bouweninstallatiehub.nl/nieuws/10-biobased-bouwmaterialen-en-hun-toepassingen>
  - TUE. (2022). *Studenten TU Eindhoven ontwikkelen personenauto die tijdens het rijden meer CO₂ opvangt dan uitstoot*. <https://www.tue.nl/nieuws-en-evenementen/nieuwsoverzicht/21-07-2022-studenten-tu-eindhoven-ontwikkelen-personenauto-die-tijdens-het-rijden-meer-co2-opvangt-dan-uitstoot#:~:text=Studententeam%20TU%2Fecomotive%20van%20de,zuivert%20via%20een%20speciaal%20filter>.
  - Ministerie van Buitenlandse Zaken. (2022). *Wetenschap onderstreept nogmaals: klimaatverandering vraagt om een razendsnelle, wereldwijde inhaalslag*.

- <https://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-buitenlandse-zaken/het-werk-van-bz-in-de-praktijk/weblogs/2022/ipcc-rapport-zonne-energie-biogas-clean-cooking>
- Mereu, M. (2023). Een batterij gemaakt van tafelzout en water: dé revolutie van de energieopslag? *Change Inc.* <https://www.change.inc/energie/een-batterij-gemaakt-van-tafelzout-en-water-de-revolutie-van-de-energieopslag-40013#>
- 146 East, M. (2020). The transition from sustainable to regenerative development. *Ecocycles*, 6(1), 106-109. <https://doi.org/10.19040/ecocycles.v6i1.168>
- 147 Meijers, M. H., & Rutjens, B. T. (2014). Affirming belief in scientific progress reduces environmentally friendly behaviour. *European journal of social psychology*, 44(5). <https://doi.org/10.1002/ejsp.2009>
- 148 Taebi, B. et al. (2023). Climate engineering and the future of justice. In I. van de Poel et al. (Eds.), *Ethics of socially disruptive technologies: An introduction* (83-111). Cambridge: OpenBookPublishers. p. 87.
- 149 Taebi et al., 2023, p. 85.
- 150 Wisman, L. (24 mei 2023). Een technofix voor het klimaat onderzoeken is gevaarlijk. Of is het juist nodig? <https://www.uu.nl/opinie/een-technofix-voor-het-klimaat-onderzoeken-is-gevaarlijk-of-is-het-juist-nodig> (oorspronkelijk verschenen in het NRC op 21 maart 2023).
- 151 Fulvi, D., & Wodak, J. (2023). Gambling on unknown unknowns: Risk ethics for a climate change technofix. *The Anthropocene Review*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/20530196231204324>
- 152 Wisman, 2023.
- 153 Biswas, S. S. (2023). Potential use of ChatGPT in global warming. *Annals of biomedical engineering*, 51, 1126-1127. <https://doi.org/10.1007/s10439-023-03171-8>
- 154 Cowls, J. Et al. (2023). The AI gambit: leveraging artificial intelligence to combat climate change –opportunities, challenges and recommendations. *AI & Society*, 38, 283-307. <https://doi.org/10.1007/s00146-021-01294-x>
- 155 Open Culture. (2024). *Why strive? Stephen Fry reads Nick Cave's letter on the threat of computed creativity.* <https://aeon.co/videos/why-strive-stephen-fry-reads-nick-caves-letter-on-the-threat-of-computed-creativity>
- 156 De antwoorden van ChatGPTwisselen per dag en zelfs per moment, omdat het model voortdurend bijleert. De dialoog in dit hoofdstuk is gevoerd op 18 februari 2024, via <https://chat.openai.com>.
- 157 Geuzebroek, C. (2023, 15 november). Waarom is Greta onveilig op het podium van de klimaatmars? *Doorbraak*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://www.doorbraak.eu/waarom-is-greta-onveilig-op-podium-van-de-klimaatmars/>
- 158 Zie bijvoorbeeld: Wikipedia. (2023, 6 december). VOC-mentaliteit. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://nl.wikipedia.org/wiki/VOC-mentaliteit>
- 159 Hickel, J. (2021). *Less is more: How degrowth will save the world*. London: Penguin.
- 160 SDG Nederland. (2023, 14 maart). *Minder is meer: in dialoog over ontgroeien met Jason Hickel*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://www.sdgnederland.nl/nieuws/minder-is-meer-in-dialoog-over-ontgroeien-met-jason-hickel/>

Noten en bronnen bij hoofdstuk 3: Leren kijken naar maatschappelijke transities

- 161 Yaden, D. B. et al. (2016). The overview effect: Awe and self-transcendent experience in space flight. *Psychology of Consciousness: Theory, Research, and Practice*, 3(1), 1-11. <https://doi.org/10.1037/cns0000086>
- 162 Marx, E. (z.d.). André Kuipers: 'De aarde is zo mooi, maar zo kwetsbaar.' KRO-NCRV. Geraadpleegd op 31 juli 2023, van <https://kro-ncrv.nl/programmas/ruimteschip-aarde/andre-kuipers-de-aarde-is-zo-mooi-maar-zo-kwetsbaar>
- 163 Spacebuzz. (z.d.). *Creating ambassadors of planet earth*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://www.spacebuzz.nl>
- 164 De omschrijving van de term 'transitie' komt uit de Van Dale: <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/transitie#.ZBB-SiC-iHoo>
- 165 DRIFT. (z.d.). *Transities*. Geraadpleegd op 22 november 2023, van <https://drift.eur.nl/nl/over-drift/transities/>
- 166 Rotmans, J., & Verheijden, M. (2021). *Omarm de chaos*. Amsterdam: De Geus. p. 10-11.
- 167 Rotmans & Verheijden, 2021, p. 129-217.
- 168 Het onderscheid tussen 'hardwaretransities' en 'softwaretransities' is van Rotmans & Verheijden, 2021, p. 129.
- 169 Albert Heijn. (2023). Zo doe je het. *Allerhande, februari/mei*, 97.
- 170 NOS Nieuwsuur. (2024, 2 april). Uitbreidingsplannen Defensie stuiten op veel bezwaren: Strijd om schaarse grond. NOS. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2515131-uitbreidingsplannen-defensie-stuiten-op-veel-bezwaren-strijd-om-schaarse-grond>
- 171 NOS Nieuws. (2023, 8 maart). Planbureau: kabinet moet scherpe keuzes maken in de strijd om de ruimte. NOS. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://nos.nl/artikel/2466745-planbureau-kabinet-moet-scherpere-keuzes-maken-in-de-strijd-om-ruimte>
- 172 Planbureau voor de Leefomgeving. (2023, maart). *Vier scenario's voor de inrichting van Nederland in 2050*. Geraadpleegd op 30 maart 2023, van <https://themasites.pbl.nl/scenarios-inrichting-nl2050>
- 173 Kingma, C. (2022). *Het waterwerk van ons geld*. Geraadpleegd op 22 november 2023, van <https://www.carlijnkingma.com>
- 174 Rotmans & Verheijden, 2021, p. 182.
- 175 De SDG's worden besproken in hoofdstuk 2.
- 176 Het verhaal van Merlijn Twaalfhoven over de VN-bijeenkomst is hier te beluisteren: Paradiso Amsterdam. [ParadisoAmsterdam]. (2020). *Het is aan ons; de wereld redden met o.a. Merlijn Twaalfhoven* [Video]. YouTube. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://www.youtube.com/watch?v=-dshvxytomo&t=20s>
- 177 Een theorie over sociale druk en de effecten daarvan op mensen is bijvoorbeeld de *social compliance theory*, oorspronkelijk ontwikkeld door de sociaal-psycholoog Leon Festinger. Festinger, L., Schachter, S., & Back, K. (1950). *Social pressures in informal groups: A study of human factors in housing*. New York: Harper.
- 178 Zie bijvoorbeeld: Grilli, G., & Curtis, J. (2021). Encouraging pro-environmental behaviours: A review of methods and approaches. *Renewable and sustainable energy reviews*, 135. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2020.110039>

- 179 Zorgvisie. (2023, 4 april). *De zorg heeft een paradigmashift nodig*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://www.zorgvisie.nl/blog/de-zorg-heeft-een-paradigmashift-nodig/>
- 180 Open Universiteit. (2019). *Promotie: Meetlat regulier onderwijs past niet bij MOOCs*. <https://www.ou.nl/-/promotie-meetlat-regulier-onderwijs-past-niet-bij-moocs>
- 181 Universiteit Utrecht. (2010, 24 november). *Landbouw: van monocultuur naar diversiteit*. Geraadpleegd op 1 augustus 2023, van <https://www.sg.uu.nl/artikelen/2010/11/landbouw-van-monocultuur-naar-diversiteit>
- 182 De Haagse Hogeschool. (z.d.). *Rentmeesterschap*. Geraadpleegd op 1 augustus 2023, van <https://www.dehaagsehogeschool.nl/onderzoek/kenniscentra/rentmeesterschap>
- 183 De paragraaf over de paradigmatheorie is onder meer gebaseerd op:
- Kuhn, T. S. (1979). *De noodzakelijke spanning: Traditie en vernieuwing in de wetenschap*. Meppel: Boom.
  - Kuhn, T. S. (2013). *De structuur van wetenschappelijke revoluties*. Amsterdam: Boom. Oorspronkelijk in 1962 verschenen als *The structure of scientific revolutions*.
  - Widdershoven-Heerding, C. et al. (1995). *Wetenschapsleer*. Heerlen: Open Universiteit.
- 184 Kuhn, 2013, p. 180.
- 185 De verschuiving van een egocentrisch wereldbeeld naar een ecocentrisch wereldbeeld wordt bijvoorbeeld benoemd door de Partij voor de Dieren. Zie bijvoorbeeld: <https://www.partijvoordedieren.nl/nieuws/prinsjesdagjurk-marianne-thieme-alle-kleine-beestjes-helpen>
- 186 Kuhn, 2013, p. 212-213.
- 187 Kuhn, 1979, p. 11.
- 188 Leclair, S. (Host). (2023, 26 januari). *Hans van den Berg: Wat is de functie van schaamte?* (Nr. 38) [Podcastaflevering]. In *The Curiosity Collective*. Ask it forward. Geraadpleegd op 1 augustus 2023, van <https://www.suzanneleclair.com/2023/03/22/ask-it-forward-38-hans-van-den-berg-wat-is-de-functie-van-schaamte/>
- 189 Rutger Bregman schreef een bestseller over de vraag: is de mens goed of slecht? Bregman, R. (2019). *De meeste mensen deugen: een nieuwe geschiedenis van de mens*. Amsterdam: De Correspondent.
- 190 Porcelijn, B. (2021). *Het happy 2050 scenario: Alles wat je kunt doen voor een gelukkige wereld*. Amsterdam: Volt. p. 444.
- 191 De paragraaf over de complexe systeemtheorie is onder meer gebaseerd op:
- Prigogine, I., & Stengers, I. (1985). *Orde uit chaos: De nieuwe dialoog tussen de mens en de natuur*. Amsterdam: Bert Bakker. Oorspronkelijk in 1979 verschenen onder de titel *La nouvelle alliance*.
  - Rotmans & Verheijden, 2021.
  - Waldrop, M. M. (1993). *Complexity: The emerging science at the end of order and chaos*. New York: Simon & Schuster.
- 192 De metafoer van de vlinder werd, volgens sommige bronnen, niet door Lorenz zelf bedacht, maar door de organisator van een bijeenkomst waarbij Lorenz zou spreken. De titel van de voordracht, die deze organisator bedacht, ging uiteindelijk een eigen leven leiden; een ontwikkeling die we, met enige ironie, een

- voorbeeld van het vlindereffect zouden kunnen noemen. Wikipedia. (2023, 26 juni). Edward Lorenz. Geraadpleegd op 1 augustus 2023, van https://nl.wikipedia.org/wiki/Edward_Lorenz
- 193 Rotmans & Verheijden, 2021, p. 43.
- 194 Rotmans & Verheijden, 2021, p. 43.
- 195 Centola, D. et al. (2018). Experimental evidence for tipping points in social convention. *Science*, 360(6393), 1116-1119. <https://doi.org/10.1126/science.aas8827>
- 196 Prigogine & Stengers, 1985, p. 327.
- 197 Prigogine & Stengers, 1985, p. 28; italics toegevoegd door Angela Stoof.
- 198 Voor de passage over het biofiele universum is gebruik gemaakt van: Maassen, T. (Interviewer). (2023, 23 juli). *Zomergasten*. NPO. <https://www.vpro.nl/programmas/zomergasten/kijk/afleveringen/2023/thomas-hertog.html>
- 199 The Linen project. (z.d.). *Over ons*. Geraadpleegd op 8 augustus 2023, van <https://thelinenproject.online/nl/over-ons/>
- 200 Demkes, E. (2022). Op deze Gelderse Akker groeit een alternatief voor de voortrazende mode-industrie. *De Correspondent*. <https://decorrespondent.nl/13692/op-deze-gelderse-akker-groeit-een-alternatief-voor-de-voortrazende-mode-industrie/0442e7d2-2e06-ob46-2fb1-a5b403e3670f>
- 201 De paragraaf over liminaliteit is onder meer gebaseerd op:
- Turner, V. W. (1969). *The ritual process*. London: Penguin.
  - Turner, V. W., & Bruner, E. M. (1986). *The anthropology of experience*. Urbana / Chicago: University of Illinois.
  - Van Gennep, A. (1960). *The rites of passage*. Chicago: University of Chicago. Oorspronkelijk in 1909 verschenen onder de titel *Les rites de passage*.
- 202 Turner & Bruner, 1986, p. 41.
- 203 Fernández-Armesto, F. (2004). *The legendary past: World of myths*. London: The British Museum. p. vii.
- 204 Campbell, J. (2008). *The hero with a thousand faces*. Novato, CA: New world library. Oorspronkelijk verschenen in 1949.
- 205 Campbell, 2008, p. 1; italics toegevoegd door Angela Stoof.
- 206 Campbell verwijst in zijn boek naar Van Gennep's *Rites de passage*; Campbell, 2008, p. 23.
- 207 Campbell, 2008, p. 23.
- 208 Scharmer, C. O. (2016). *Theory U: Leading from the future as it emerges*. Cambridge: Society for organizational learning.
- 209 Center for Hellenic studies. (2020). *Homeric hymn to Demeter*. Geraadpleegd op 9 augustus, 2023 van <https://chs.harvard.edu/primary-source/homeric-hymn-to-demeter-sb/>
- 210 De Jungiaanse analyse van de mythe over Persephone en Demeter is gebaseerd op:
- Bolen, J. S. (1986). *Godinnen in elke vrouw: Een nieuwe psychologie van de vrouw*. Rotterdam: Lemniscaat.
  - Bolen, J. S. (1989). *Goden in elke man: Een nieuwe psychologie van de man*. Rotterdam: Lemniscaat.
  - Bolen, J. S. (1997). *Tot op het bot: Levensbedreigende ziekte en persoonlijke groei*. Rotterdam: Lemniscaat.
  - Bolen, J. S. (2002). *Godinnen in een de ouder wordende vrouw*. Rotterdam: Lemniscaat.

- 211 Een andere naam voor *Baubo* is *Iambe*.
- 212 Bolen, 2002, p. 144-148.
- 213 De passage over Baubo/Iambe is gebaseerd op Bolen, 2002, p. 144-154.
- 214 De activiteiten die Gatzen ontplooid voor haar studenten zijn beschreven in Demkes (2022).
- 215 Angela Stoof startte in 2023 een literair project, *Brieven aan Persephone*, waarin ze onderzocht hoe we een rijk, menselijk verhaal over onze tijd kunnen vertellen. Stoof, A. (2023). *Welkom bij Brieven aan Persephone*. Brieven aan Persephone. Geraadpleegd op 1 maart 2024 <https://www.brievenaanpersephone.nl>
- 216 Down to Earth. [downtoearthglobal]. (2017). *Down to earth film trailer* [Video]. YouTube. Geraadpleegd op 10 augustus 2023, van <https://www.youtube.com/watch?v=AMgUWgoUfGY>
- 217 Down to Earth. [downtoearthglobal]. (2021). *Down to earth film* [Video]. YouTube. Geraadpleegd op 10 augustus 2023, van <https://www.youtube.com/watch?v=FlTODxalaki>
- 218 De citaten van Winters en Heinen komen uit het begin van de film *Down to earth*.
- 219 De achtergrond van de film is beschreven in de brochure *Down to earth: One family's journey in search of the keepers of the earth*, uitgereikt tijdens een speciale filmvertoning op 15 oktober 2016 in Driebergen, in aanwezigheid van Rolf Winters.
- 220 De processen rondom roeping, visioenen en dromen worden beschreven in de brochure *Down to earth*, p. 8-9.
- 221 Waaijman, K. (2010). *Handboek spiritualiteit: Vormen, grondslagen en methoden*. Kampen: Ten Have. p. 1.
- 222 Waaijman, K. (2004). *De mystieke ruimte van de Karmel: Een uitleg van de Karmelregel*. Gent: Carmelitana. p. 264-265.
- 223 Jellema, C. O. (2010). *Meister Eckhart: Over God wil ik zwijgen: Preken en traktaaten*. Groningen: Historische uitgeverij. De titel 'Over God wil ik zwijgen' is ontleend aan Eckharts' preek *Renovamini spiritu*, Jellema, 2020, p. 202 e.v.
- 224 Maas, F. (1997). *Van God houden als van niemand: Preken van Meester Eckhart*. Kampen: Kok / Averbode: Altiora.
- 225 De uitdrukking *Mysterium tremendum et fascinans* is afkomstig van de godsdienstwetenschapper Rudolf Otto. Otto, R. (1917). *Das Heilige*. Breslau: Trendt & Garnier.
- 226 Meister Eckhart, in de preek *In hoc apparuit caritas dei in nobis quoniam filium suum unigenitum misit deus in munus ut vivamus per eum*: 'Wie God op een bepaalde manier zoekt vat wel die methode aan, maar loopt God mis die daarin is verborgen'. Jellema, 2010, p. 170.
- 227 Quené, M. (2018). *Voorbij de managementmaatschappij: De invloed van management op werk, democratie en vrijheid*. Rotterdam: Lemniscaat. p. 244-246.
- 228 Neiman, S. (2008). *Morele helderheid: Goed en kwaad in de 21e eeuw*. Amsterdam: Ambo/Anthos. Oorspronkelijk in 2008 verschenen onder de titel *Moral clarity: A guide for grown-up idealists*.
- 229 Neiman, 2008, p. 149; italics toegevoegd door Angela Stoof.
- 230 Neiman, 2008, p. 179.
- 231 De categorische imperatief wordt beschreven in Neiman, 2008, p. 146.
- 232 De oorspronkelijke positie wordt beschreven in Neiman, 2008, p. 216-217.

- 233 CBS. (z.d.). *Brede welvaart en de Sustainable Development Goals*. Geraadpleegd op 17 augustus 2023, van <https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/brede-welvaart-en-de-sustainable-development-goals>. Italics zijn toegevoegd door Angela Stoof.
- 234 De Hobbesiaanse realiteit wordt beschreven in Neiman, 2008, p. 38.
- 235 Neiman, 2008, p. 36.
- 236 Neiman, 2008, p. 34.

Noten en bronnen bij hoofdstuk 4: *Het oude verhaal verstaan*

- 237 Bolen, J. S. (1996). *Tot op het bot: Levensbedreigende ziekte en persoonlijke groei*. Rotterdam: Lemniscaat. p. 67 e.v.
- 238 De invloedssferen rondom socialisatieprocessen zijn eerder beschreven in: Stoof, A. (2022). Schaamte op de werkvloer: Invloed van management en meritocratie. *Coachlink magazine*, 17, 60-64. Geraadpleegd op 17 augustus 2023, van https://issuu.com/boomamsterdam/docs/coachlink_magazine_17/s/16038940
- 239 De termen 'leefwereld' en 'systeemwereld' zijn afkomstig van filosoof Jürgen Habermas. Habermas, J. (1987). *The theory of communicative action*. Boston: Beacon.
- 240 De term *ontschuldigen* wordt uitgebreid besproken in hoofdstuk 1.
- 241 Van der Poel, R., & Wester, J. (2021a, 2 juli). Uw depressie duurt te lang, onze behandeling stopt hier. *NRC*. Geraadpleegd op 17 augustus 2023, van <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/07/02/uw-depressie-duurt-te-lang-onze-behandeling-stopt-hier-a4049525>
- 242 Van der Poel, R., & Wester, J. (2021b, 6 juli). Ggz-instelling PsyQ krijgt 'pittig gesprek' met inspectie. *NRC*. Geraadpleegd op 17 augustus 2023, van <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/07/06/ggz-instelling-psyq-krijgt-pittig-gesprek-met-inspectie-a4050107>
- 243 Van der Poel, R., & Wester, J. (2021c, 13 juli). Directielid ggz-instelling PsyQ stapt per direct op. *NRC*. Geraadpleegd op 17 augustus 2023, van <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/07/13/directielid-ggz-instelling-psyq-stapt-per-direct-op-a4050862>
- 244 Van der Poel & Wester, 2021a.
- 245 Adriaanse, R. (2021, 10 juli). De menselijke maat is weg in de ggz. *NRC*. Geraadpleegd op 17 augustus 2023, van <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/07/10/psyq-de-menselijke-maat-is-weg-in-de-ggz-a4050546>
- 246 PsyQ. (2021, 2 juli). *Reactie vanuit PsyQ op artikel in NRC*. Geraadpleegd op 29 november 2023, van <https://www.psyq.nl/actueel/-/reactie-vanuit-psyq-op-artikel-in-nrc>
- 247 De reactie van de cliëntenraad van PsyQ hier is te lezen: Van Vlokhoven, C. [@vlokjes]. (2021, 3 juli). *Artikel NRC PsyQ*. Twitlonger. https://www.twitlonger.com/show/n_1srochm?trk=public_post_comment-text
- 248 Quené, M. (2018). *Voorbij de managementmaatschappij: De invloed van management op werk, democratie en vrijheid*. Rotterdam: Lemniscaat.
- 249 Quené vertelde over haar redenen om haar boek te schrijven in een e-mailcorrespondentie met Angela Stoof.
- 250 Quené, 2018, p. 7, 9 en 10.
- 251 Quené, 2018, p. 29.

- 252 De macht van zorgverzekeraars wordt onder meer in dit artikel beschreven: Hoorn, J. (2017/2022). Wie profiteer er van marktwerking in de zorg? *NPO Kennis*. Geraadpleegd op 17 augustus 2023, van <https://npokennis.nl/longread/7488/wie-profiteert-er-van-marktwerking-in-de-zorg>
- 253 Algemene Rekenkamer. (2020). *Geen plek voor grote problemen: Aanpak van wachttijden in de specialistische ggz*. Geraadpleegd op 17 augustus 2023, van <https://www.rekenkamer.nl/onderwerpen/zorguitgaven/documenten/rapporten/2020/06/25/geen-plek-voor-grote-problemen>
- 254 Kleijweg, M. (2022, 11 januari). Hoe de ggz 300 miljoen euro weggaf. *Skipr*. Geraadpleegd op 17 augustus 2023, van <https://www.skipr.nl/blog/hoe-de-ggz-300-miljoen-euro-weggaf/>
- 255 NZa. (2022). *Monitor Zorgverzekeringmarkt 2022*. Utrecht: Nederlandse Zorgautoriteit. Geraadpleegd op 17 augustus 2023, van <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-2f33854ce784d39a94c6e09a6108b47873bd5494/pdf>. p. 7.
- 256 Radboudumc. (2021, 8 december). *15 jaar marktwerking in de gezondheidszorg: Betaalbaarheid verbeterd, maar van echte concurrentie is geen sprake*. Geraadpleegd op 17 augustus 2023, van <https://www.radboudumc.nl/nieuws/2021/15-jaar-marktwerking-in-de-gezondheidszorg>
- 257 PsyQ, 2 juli 2021.
- 258 Van der Poel & Wester, 2021a.
- 259 Van der Poel & Wester, 2021a.
- 260 Universiteit van Amsterdam. (2023, 13 februari). *De toeslagenaffaire toont aan dat we uitlegbare AI-regels nodig hebben*. Geraadpleegd op 17 augustus 2023, van <https://www.uva.nl/shared-content/faculteiten/nl/faculteit-der-rechtsgeleerdheid/nieuws/2023/02/de-onthulling-van-het-kinderopvangtoeslag-schandaal-kan-betekenen-dat-nederland-vooroploopt.html?cb>
- 261 Quené, 2018, p. 91-92.
- 262 Van der Poel & Wester, 2021b.
- 263 De inhoud van de interne mail van het PsyQ-bestuur wordt besproken in Van der Poel & Wester, 2021a.
- 264 Van der Poel & Wester, 2021a.
- 265 Verschuren, P. (2009). *Praktijkgericht onderzoek: Ontwerp van organisatie- en beleidsonderzoek*. Amsterdam: Boom.
- 266 Verschuren, 2009, p. 140-141.
- 267 Het probleem van het sciëntisme en wetenschap als een waarheidstrechtter wordt onder meer besproken in Van den Berselaar, V. (2011). *Wetenschapsfilosofie in veelvoud: Fundamenten voor onderzoek en professioneel handelen*. Bussum: Coutinho. p. 13.
- 268 Rosa, H. (2022). *Onbeschikbaarheid*. Amsterdam: Boom.
- 269 Rosa, 2022. Het citaat komt van de achterflap; de italics zijn aangebracht door Angela Stoof.
- 270 Rosa, 2022, p. 26.
- 271 De definitie van vervreemding komt uit Rosa, 2022, p. 47.
- 272 Rosa, 2022, p. 95.
- 273 Tree, I. (2023). *Verwildering: Terug naar de natuur op een Britse boerderij*. Rotterdam: Lemniscaat.
- 274 Tree, 2023, p. 9.
- 275 Tree, 2023, p. 28.

- 276 Tree, 2023, p. 12.
- 277 Tree, 2023, p. 57.
- 278 Tree, 2023, p. 50-51.
- 279 Tree, 2023, p. 23.
- 280 Tree, 2023, p. 43.
- 281 Tree, 2023, p. 60.
- 282 Tree, 2023, p. 62.
- 283 Tree, 2023, p. 57-58.
- 284 Tree, 2023, p. 18-19.
- 285 Pauly, D. (1995). Anecdotes and shifting baseline syndrome of fisheries. *Trends in Ecology and Evolution*, 10(10), 430. [https://doi.org/10.1016/s0169-5347\(00\)89171-5](https://doi.org/10.1016/s0169-5347(00)89171-5)
- 286 Tree, 2023, p. 75.
- 287 Tree, 2023, p. 122.
- 288 Tree, 2023, p. 161.
- 289 Tree, 2023, P. 373.
- 290 Tree, 2023, p. 170-171.
- 291 Tree, 2023, p. 365-366.
- 292 De alinea over verbroken verbindingen met onze spullen is gebaseerd op: Demkes, E. (2024, maart). De rommelparadox: Spullen bepalen steeds meer wie we zijn, maar we geven er steeds minder om. *De Correspondent*. Geraadpleegd op 1 april 2024, van <https://decorrespondent.nl/15207/de-rommelparadox-spullen-bepalen-steeds-meer-wie-we-zijn-maar-we-geven-er-steeds-minder-om/fd9c32e7-e401-03e4-2103-793ea2cc6e84>
- 293 Paus Franciscus. (2015). *Laudato Si': Encycliek van Paus Franciscus over de zorg voor het gemeenschappelijke huis*. Leeuwarden: Adveniat. p. 72.
- 294 Paus Franciscus, 2015, p. 73 en 89.
- 295 Paus Franciscus, 2015, p. 7.
- 296 Tree, 2023, p. 353.

Citaat deel 2

- 297 Het citaat van Sonmi 451 is onderdeel van *The revelation of Sonmi 451*, een passage uit het volgende boek: Mitchell, D. (2004). *Cloud Atlas*. London: Sceptre. In 2012 is het boek verfilmd.

Noten en bronnen bij hoofdstuk 6: *Verschil maken als jezelf*

- 298 Beckman, T. (1985). *Kinderen van Moeder Aarde*. Rotterdam: Lemniscaat.
- 299 De twee andere boeken van de trilogie heten respectievelijk *Het helse paradijs* (1987) en *Het gulden vlies van Thule* (1989).
- 300 Bandura, A. (2001). Social cognitive theory: An agentic perspective. *Annual Review of Psychology*, 52, 1-26. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.1>
- 301 Het eerste onderzoek naar *learned helplessness* en de invloed op de ontwikkeling van een klinische depressie is van: Seligman, M. E. (1975). *Helplessness: On Depression, Development, and Death*. San Francisco: W. H. Freeman.
- 302 Hammack, S. E., Cooper, M. A., & Lezak, K. R. (2012). Overlapping neurobiology of learned helplessness and conditioned defeat: implications for PTSD and mood disorders. *Neuropharmacology*, 62(2), 565-575. <https://doi.org/10.1016/j.neuropharm.2011.02.024>

- 303 Said, N., & Wöfl, V. (2023). Impact of constructive narratives about climate change on learned helplessness and motivation to engage in climate action. *OSF Preprints*. <https://doi.org/10.31219/osf.io/fq2bt>
- 304 Abramson, L. Y., Seligman, M. E., & Teasdale, J. D. (1978). Learned helplessness in humans: critique and reformulation. *Journal of Abnormal Psychology*, 87(1), 49-74. <https://doi.org/10.1037/0021-843X.87.1.49>
- 305 Zie bijvoorbeeld: Lazarus, R. S. (1993). Coping theory and research: past, present, and future. *Psychosomatic Medicine*, 55(3), 234-247. <https://doi.org/10.1097/00006842-199305000-00002>
- 306 Dit citaat is afkomstig van David Orr.
- 307 Arendt, H. (1958). *The human condition*. Chicago: University of Chicago.
- 308 Bouma, M. (2018). *Het verhaal van je leven: Storytelling en de zoektocht naar een zinvol bestaan*. Amsterdam: Balans. Inleiding (paginanummer onbekend).
- 309 Bouma, 2018, inleiding (paginanummer onbekend).
- 310 Het meerstemmige zelf wordt bijvoorbeeld besproken in de *Voice Dialogue*-benadering. Zie: Stone, H., & Stone, S. (2017). *Thuiskomen in jezelf*. Utrecht: Ankh Hermes.
- 311 De theorie over de *zone of proximal development* is oorspronkelijk ontwikkeld door de Russische psycholoog Lev Vygotsky. Zie: Vygotski, L. S. (1978). *Mind in society*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- 312 Oliver, M. (1986). *Dream Work*. New York: Atlantic Monthly. p. 14.
- 313 'S Jongers, T. (2022). *Beledigende broccoli: Over de ervaringskennis van kwetsbare mensen*. Amsterdam: Van Genneep. p. 24-25.
- 314 'S Jongers, T. (2023). *Spreidstandburgers gezocht!* LinkedIn. https://www.linkedin.com/posts/timsjongers_spreidstandburgers-gezocht-de-laatste-maanden-activity-6942725760818302976-Egok?utm_source=share&utm_medium=member_desktop
- 315 Rotmans, J., & Verheijden, M. (2021). *Omarm de chaos*. Amsterdam: De Geus. p. 18-19 en 272-273.
- 316 De uitdrukking 'iets vrijgeven' leerde ik van docent en danseres Anneke Wittermans. Zie ook haar boek: Witterman, A. (2012). *Vrijgeven: Vieren van verbin-tenissen*. Katwijk aan Zee: Panta Rhei.
- 317 De term *solastalgia* komt uit: Albrecht, G. A. (2019). *New words for a new world*. Ithaca / London: Cornell University Press.
- 318 *Maieutiek* betekent: de kunde van de vroedvrouw, bij leerprocessen.
- 319 Eisenstein, C. (2011). *Sacred economics*. Berkeley, CA: Evolver.
- 320 Van den Berk, T. (2005). *Het numineuze*. Zoetermeer: Meinema.
- 321 Porcelijn, B. (2021). *Het happy 2050 scenario: Alles wat je kunt doen voor een gelukkige wereld*. Amsterdam: Volt. p. 12-13.
- 322 Porcelijn, 2021, p. 456.
- 323 Hofkes, M. (2022, 20 juni). *De kracht van scheppende taal*. NieuwBestuur. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://nieuwbestuur.nl/de-kracht-van-scheppende-taal-is-toekomstbestendige-taal/>
- 324 Zie bijvoorbeeld de acties van No Waste Army rondom de 100.000 kilo heerlijke maar kromme wortels van biologische boer Cornelis: BlijNieuws. (2024, 5 februari). 50.000 kilo kromme wortels veilig gesteld; help jij met de andere 50.000 kg om doordraaien te voorkomen? *Blij-initiatief*. <https://blijnieuws.nl/50-000-kilo-kromme-wortels-veilig-gesteld-help-jij-met-de-de-andere-50-000-kg-om-doordraaien-te-voorkomen-nowastearmy/>

- 325 Zie bijvoorbeeld het project ‘Hoe kan ik je helpen?’ van straatarts Michelle van Tongerlo. <https://lekkergeven.nl>
- 326 Edens, H. (Host). (2024, 19 februari). *De strijd van Bénédicte Ficq tegen grote vervuilers* [podcastaflevering]. In Duurzaam. BNR. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://www.bnr.nl/podcast/duurzaam/10540764/de-strijd-van-benedicte-ficq-tegen-grote-vervuilers>
- 327 Zie bijvoorbeeld: MVO Nederland. (2023). *Ongemak in de boardroom: 7 good practices*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://www.mvonderland.nl/ongemak-in-de-boardroom-7-good-practices>
- 328 Zie ook de website van het programma Dialoog & Ethiek: <https://www.grenze-loossamenwerken.nl/dialoog-en-ethiek>
- 329 De transitiestrategie waarin moederschap centraal staat, wordt ook beschreven in: Van Noort, W. (2023, 30 november). ‘Mensen kunnen de natuur ook versterken, veel inheemse volkeren doen dat al eeuwen.’ *NRC*. Geraadpleegd op 30 november 2023, van <https://www.nrc.nl/nieuws/2023/11/30/mensen-kunnen-de-natuur-ook-versterken-veel-inheemse-volkeren-doen-dat-al-eeuwen-a4182861>
- 330 Een boeiend boek waarin expliciet wordt gezocht naar nieuwe woorden is: Albrecht, 2019.
- 331 De term ‘scheppende taal’ en de omschrijving daarvan is afkomstig uit een column die ik helaas niet meer kan achterhalen. Volgens mij betrof het een column van een medewerkster van het Rijksoverheidsprogramma Dialoog & Ethiek. <https://www.grenze-loossamenwerken.nl/dialoog-en-ethiek>
- 332 Zie bijvoorbeeld: Koerner, E. F. K. (1992). The Sapir-Whorf Hypothesis: A preliminary history and a bibliographical essay. *Linguistic Anthropology*, 2(2), 173-198. <https://doi.org/10.1525/jlin.1992.2.2.173>
- 333 Zie bijvoorbeeld: Lamb, W. F. Et al. (2020). *Discourses of climate delay*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 334 NRC. (2022, 23 juni). *Hoe het neoliberalisme in Nederlands ongemerkt kon zegevieren*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van https://www.nrc.nl/nieuws/2022/06/23/hoe-het-neoliberalisme-in-nederland-ongemerkt-kon-zegenvieren-a4134468?utm_source=SIM&utm_medium=email&utm_campaign=nrc-boeken&utm_content=&utm_term=20220627
- 335 Zie voor de visie van Jessica den Outer op natuurrechten: hoofdstuk 2, ‘Een juridisch gesprek’.
- 336 Spanjersberg, M. (2022). *Tussentaal*. Utrecht: IJzer. p. 81-82.
- 337 NOS op 3. (2024, 3 februari). De haat-liefdeverhouding tussen boeren en Europa. *NOS*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://nos.nl/op3/video/2507311-de-haat-liefdeverhouding-tussen-boeren-en-europa>
- 338 Nieuwsuur. (2023, 20 maart). Agrarische organisaties komen met hulp voor boeren in geestelijke nood. *NOS*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2468154-agrarische-organisaties-komen-met-hulp-voor-boeren-in-geestelijke-nood>
- 339 Meradzji, S. (Interviewer). (2023). *Eigen volk eerst* [TV-serie]. NPO Start. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://npo.nl/start/serie/eigen-volk-eerst>
- 340 Nullens, P. (2021). *Hoop als kunst van verantwoord leiderschap*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant. p. 65; 133-137.
- 341 In februari 2024 waren er volgens Marjolein Jonker In Nederland meer dan 90 gerealiseerde woonprojecten met tiny houses.

- 342 Armstrong, K. (2022). *De heilige natuur: Hoe we de relatie met onze natuurlijk omgeving kunnen herstellen*. Amsterdam/Antwerpen: Het getij/Querido Facto. p. 36.
- 343 Armstrong, 2022, p. 46-49.
- 344 Armstrong, 2022, p. 186-191.
- 345 Levinas heeft het vaak over de Ander met hoofdletter A, om het overstijgende anders-zijn van de ander te benadrukken.
- 346 Het hoofdwerk van Emmanuel Levinas is *Totalité et Infini* (1961), in het Nederlands vertaald als: Levinas, E. (2012). *Totaliteit en Oneindigheid: Essay over de exterioriteit*. Amsterdam: Boom.
- 347 De mythe over Demeter en Persephone is beschreven in hoofdstuk 3, onder het kopje *Liminaliteit*.
- 348 Bouma, J. (2021). *De 19 dingen die je nooit met collega's moet doen: Het onmisbare lijstjesboek*. Amsterdam: Alfabet. p. 94.
- 349 Bouma, 2021, p. 21 en 24.
- 350 Dit wordt ook wel *cognitieve dissonantie* genoemd: de onaangename spanning die we ervaren wanneer we te maken hebben met bijvoorbeeld tegenstrijdige overtuigingen. Zie: Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Redwood City, CA: Stanford university press.
- 351 Aan het einde van hoofdstuk 4 ben ik uitgebreid ingegaan op het fenomeen van verbroken verbindingen.
- 352 De term *burgerschap of citizens* wordt bijvoorbeeld gebruikt in: Alexander, J., & Conrad, A. (2023). *Citizens: Why the key to fixing everything is all of us*. Surrey, UK: Canbury.
- 353 Dohmen, J. (2022). *Iemand zijn: Filosofie van de persoonlijke vorming*. Amsterdam: Ambo/Anthos. p. 19.
- 354 Anthonio, G. (2023). *Stilstaan bij persoonlijk leiderschap: De kracht van verhalen die veranderen*. Amsterdam: Boom. p. 6.
- 355 Anthonio, 2023, p. 6.
- 356 Biesta, G. (2022). *Wereldgericht onderwijs: Een visie voor vandaag*. Culemborg: Phronese. p. 18.
- 357 Biesta, 2022, p. 10.
- 358 Biesta, 2022, p. 15-16.
- 359 Dohmen, 2022, p. 27.
- 360 Biesta, 2022, p. 30.
- 361 Mertens, F., & Blommestijn, H. (2009). *Anders kijken naar werk: Werk als leer-schoon voor het leven*. Kampen: Ten Have. p. 42.
- 362 Dohmen, 2022, p. 26.
- 363 Dohmen, 2022, p. 24.
- 364 Dohmen spreekt ook wel over een *relationele autonomie*; Dohmen, 2022, p. 27.
- 365 Het leren herkennen van automatische patronen en onze automatische piloot is overigens de eerste les van een MBSR-mindfulnessstraining.
- 366 Van der Vorst, R. (2024, 24 januari). Ik ben boos. *Financieel dagblad*. Geraadpleegd op 24 januari 2024, van https://fd.nl/opinie/1503902/ik-ben-boos?utm_medium=social&utm_source=app&utm_campaign=earned&utm_content=20240127&utm_term=app-ios
- 367 Dohmen, 2022, p. 33-34.

- 368 De passage over traagheid in leiderschap is gebaseerd op: Grün, A. (2002). *Bezielend leidinggeven*. Kampen: Ten Have | Lannoo. p. 27-28.
- 369 Meer informatie over het Urgenda-vonnis is hier te vinden: <https://www.urgenda.nl/themas/klimaat-en-energie/klimaatzaak/>
- 370 Marc Davidson deed deze uitspraak tijdens zijn lezing bij het symposium *Zorg voor de toekomst* op 26 januari 2024 bij de Radboud Universiteit Nijmegen.
- 371 Grün, A. (2006). *Innerlijke kracht: Positieve energie aanboren en uitputting voorkomen*. Kampen: Ten Have. p. 122-123.
- 372 Pot, M. (2009). *Hildegards godin: De wilde en wijze vrouw in ons*. Kampen: Ten Have. p. 34.
- 373 Pot, 2009, p. 42.
- 374 Grün, 2006, p. 47, 56.
- 375 Van Wielink, J., Fiddelaers-Jaspers, R., & Wilhelm, L. (2021). *Taal van transitie: Je roeping als leider in een wereld van verandering*. Heeze: Circle Publishing.
- 376 Van Wielink et al., 2021, p. 282-283.
- 377 Van Wielink et al., 2021, p. 269.
- 378 Pot, 2009, p. 82-83.
- 379 Derkse, W. (2003). *Een levensregel voor beginners: Benedictijnse spiritualiteit voor het dagelijkse leven*. Tiel: Lannoo. p. 43.
- 380 Derkse, 2002, p. 45-46.
- 381 Rotmans & Verheijden, 2021, p. 278.
- 382 Rotmans & Verheijden, 2021, p. 278.
- 383 SER. (2024). *SER Scorecard 2024: Monitor genderbalans in het Nederlandse bedrijfsleven*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://www.ser.nl/-/media/ser/downloads/thema/diversiteitsportaal/ser-scorecard-2024-genderbalans-bedrijfsleven.pdf?la=nl&hash=DF2E693B72DF2421BB1ACBC1464E6337>
- 384 SER. (2023). *Terugblik SER Topvrouwen United 2023: 'Lead a better future'*. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://www.ser.nl/nl/actueel/zicht/column/terugblik-topvrouwen-united-2023>
- 385 Pot, 2009. Hildegard von Bingen komt overigens ook in een van de interviews aan bod, namelijk het interview met Eveline de Kock, voor wie Hildegard een inspiratiebron en rolmodel is.
- 386 Pot, 2009, p. 41.
- 387 Csikszentmihalyi, M. (2021). *Creativiteit: Flow en de psychologie van ontdekking*. Kampen: Ten Have.
- 388 Hermsen, J. J. (2020). *Ogenblik & Eeuwigheid: Meer tijd voor de kunst*. Amsterdam / Antwerpen: De Arbeiderspers.
- 389 Hermsen, 2020, p. 19.
- 390 Hermsen, 2020, p. 24.
- 391 Hermsen, 2020, p. 20.
- 392 Nullens, 2021, p. 98-99.
- 393 Han, B.-C. (2023). *Vita contemplativa*. Utrecht: Ten Have / De nieuwe wereld.
- 394 Han, 2023, p. 49. De italics zijn van Han.
- 395 Cork, S. Et al. (2023). Exploring alternative futures in the Anthropocene. *Annual Review of Environment and Resources*, 48, 25-54. p. 28. <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-112321-095011>
- 396 Steffen, W. et al. (2015). The trajectory of the Anthropocene: The Great Acceleration. *Anthropological Review*, 2(1), 81-98. <https://doi.org/10.1177/2053019614564785>

- 397 Attenborough, D. (2020). *Een leven op onze planeet*. Amsterdam: Luitingh-Sijthoff. p. 108.
- 398 Niet alleen de natuur wordt volgens Han geëxploiteerd, maar ook de mens. Zie ook de verwijzingen naar Han in hoofdstuk 2, *Grenzen van mensen*.
- 399 Han, 2023, p. 9.
- 400 De *lectio divina*, *dagorde* en *monachus* worden besproken in Derkse, 2002.
- 401 De *pandhof* wordt besproken in: Prins, W. (et al.) (2021). *Een weelde aan groen: Vier kloostertuinen in Noord-Brabant*. Heeswijk Dinther: Berne media / Abdij van Berne.
- 402 Prins et al., 2021, p. 13.
- 403 Han, 2023, p. 16.
- 404 Hiermee zegt Han hetzelfde als Hartmut Rosa. Rosa's gedachte dat een volledig gekend leven een dood leven is, komt ter sprake in hoofdstuk 4.

Noten en bronnen bij Epiloog: Hoop – of liefde?

- 405 Stuart-Smith, S. (2020). *Tuinieren voor de geest*. Amsterdam: De Bezige Bij. p. 202-217.
- 406 Graamans, E. P. (2024). Laying the foundation for a second counterculture: A psychology of loving. *Futures*, 156. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2023.103308>
- 407 De volledige Karmelregel en de toelichting daarop is te raadplegen in: Waaijman, K. (2004). *De mystieke ruimte van de Karmel*. Gent: Carmelitana.
- 408 Schrijver, A. (Interviewer). (2024). *Maartje Swennen: 'Durf de weg van je hoofd naar je hart af te leggen'* [TV-serie]. In De verwondering. KRO-NCRV. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://kro-ncrv.nl/de-verwondering-maartje-swennen>